

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİNDE İZMİR'İN TILSIMLARI

Talismans of Izmir in the Seyahatname of Evliya Çelebi

Gonca KUZAY DEMİR*

ÖZ

Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi'nin diğer bölümlerinde olduğu gibi, İzmir ve çevresinin anlatıldığı bölümde de bulunduğu şehrin; tarihi, coğrafi özellikleri, mimari yapıları ve sosyal hayatıyla ilgili geniş bilgi vermektedir. Seyyah, kimi zaman yöre halkının yaşam biçimi, inanışları, gelenek ve göreneklerine dair kendi gözlemleri ve duyduklarına dayanarak bilgi verirken, kimi zaman da yazılı kaynaklardan öğrendiklerini nakletmektedir. Bütün bu unsurlar Evliya Çelebi'nin anlattıklarını basit gezi yazısı olmaktan uzaklaştırıp, oldukça renkli ve okumaya doyulamayacak bir seviyeye çıkarmaktadır. Seyyahın eserini çok renkli bir anlatım haline getiren önemli unsurlardan biri de Evliya Çelebi'nin sık sık yer verdiği tilsimlidir.

Evliya Çelebi, Seyahatnâme'de olağanüstü özelliklere sahip ve açıklanamayan bir sırrı olan varlık, nesne ve olayları "tılsımla" açıklamıştır. Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi'nin İzmir ve çevresini anlattığı kısmında da olağanüstü özellikleriyle dikkat çeken ve açıklanamayacak bir sırda sahip çeşitli varlık, nesne ve olayın tılsımlı oluşuyla ilgili rivayetlere yer vermiştir.

Tılsım; doğaüstü güç içerdiği düşünülen bir unsurdur ve genellikle belli bir varlık, nesne ve durumu korumak amacıyla yapılır. Tılsımla ilgili anlatımlar ise, tılsıma söz konusu olan varlık, nesneyi ve durumu koruma işlevine sahiptir.

Bu makalede tılsımın ne olduğu ve de büyü ve sihirden farkı açıklanmış ve Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin İzmir kısmındaki tılsımla ilgili anlatımların işlevleri tartışılarak, bu anlatımların neleri ve nasıl korumayı amaçladığı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Evliya Çelebi, Seyahatnâme, İzmir, Tılsım, Büyü.

ABSTRACT

Similar to the rest of the chapters in his Travel Book, called "Seyahatname", Evliya Çelebi gives a detailed account of the historical, geographical, architectural and social elements of the cities he travels. In the chapter where İzmir and her surroundings are depicted, he sometimes gives information on local people's lifestyles, beliefs, and their customs based on his own observations, at other times the traveler refers to written sources. All these facts distance the narration of Evliya Çelebi from being a mere travel writer, and give way to a colorful work which one cannot get enough of. One of the components that turns his work into such a colorful narration is Evliya Çelebi's frequent use of talismans.

In his Travel Book, Traveler, Evliya Çelebi explained the entities, things and occurrences which have extraordinary features and unexplained mystery, by talisman. In the part where Evliya Çelebi had talked about his travel in and around İzmir, he gave places entities, things and occurrences that have extraordinary features which have taken his special attention.

Talisman is a article which contains supernatural power and usually protects a thing, an entity or occurrence. The narratives about talisman have a special function to protect the subject matter of the talisman.

In this article, I have tried to explain talisman; the difference between talisman and magic. Following those explanations, I have discussed the functions of the talisman given a place in the part of İzmir in Evliya Çelebi's Travel Book, and I have also evaluated what and how those narratives about the talisman aim to protect.

Key Words

Evliya Çelebi, Seyahatnâme, İzmir, Talisman, Magic.

Evliya Çelebi, Avrupa seyahatinden döndükten sonra, rüyasında gördüğü babası ve hocası Mehmet Çelebi'nin hacca gitmesi konusundaki tavsiyesine uyarak, 1671 yılında hacca gitmek için yola koyulur. Bu yolculukta, Evliya Çe-

lebi hac yolunda iken Batı Anadolu'yu da ziyaret eder (Çetindağ 2011: 268-269).

Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi'nin dokuzuncu cildinde hac yolcuğu sırasında uğradığı İzmir ve çevresine yer verir. İzmir sınırlarına Manisa'dan giren ve ilk

* Ege Ü. Türk Dünyası Araştırmaları Enst. Türk Halk Bilimi Doktora öğrencisi, goncakuzay@hotmail.com

olarak Bergama'yı ziyaret eden Evliya Çelebi; daha sonra sırasıyla Foça, Menemen, İzmir merkez, Urla, Karaburun, Sakız, Çeşme, Sığacık, Seferihisar, Kuşadası, Söke, Efes, Selçuk, Tire, Bayındır ve Birgi'yi ziyaret eder ve Aydın çevresi yönüne doğru seyahatini sürdürür.

Evliya Çelebi, Seyahatnâme'nin diğer bölümlerinde olduğu gibi, İzmir ve çevresinin anlatıldığı bölümde de bulunduğu şehrin; tarihi, coğrafi özellikleri, mimari yapıları ve sosyal hayatıyla ilgili geniş bilgi vermektedir. Seyyah, kimi zaman yöre halkının yaşam biçimi, inanışları, gelenek ve göreneklerine dair kendi gözlemleri ve duyduklarına dayanarak bilgi verirken, kimi zaman da yazılı kaynaklardan öğrendiklerini nakletmektedir. Bütün bu unsurlar Evliya Çelebi'nin anlattıklarını basit gezi yazısı olmaktan uzaklaştırıp, oldukça renkli ve okumaya doyulamayacak bir seviyeye çıkarmaktadır. Seyyahın eserini çok renkli bir anlatım haline getiren önemli unsurlardan biri de Evliya Çelebi'nin sık sık yer verdiği tılsımlardır.

Bu makalede, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin İzmir ve çevresinin anlatıldığı kısmında yer alan tılsımlar çeşitli özellikleri bakımından tanıtılacak ve tartışılacaktır. Makalede öncelikle; "tılsım" kavramının sınırları belirlenecektir. İkinci olarak; Seyahatnâme'de İzmir ve çevresinin anlatıldığı kısımda yer alan tılsımlar, yapanlarına göre sınıflandırılıp, söz konusu tılsımla ilgili anlatımların kısa özetlerine yer verilecektir. Makalenin değerlendirme kısmında ise; bu tılsımların neden yapıldığı, nasıl yapıldığı ve hangi işlevlere yönelik olduğu üzerinde durulacak, tılsımla ilgili anlatımlar "İşlevsel Halk Bilimi Kuramları" çerçevesinde tartışılacaktır.

Seyahatnâme'de Evliya Çelebi, birçok şehrin tılsımından bahsetmiştir ama İstanbul'un tılsımları, nitelik ve nicelik bakımından diğer tılsımlardan ayrılmaktadır. İstanbul'un tılsımları-

nı inceleyen Yeliz Özay, bu tılsımların "seyyahın kurguladığı İstanbul'un kuruluş epiği ile ilişkisini" değerlendirmiştir (Özay 2009). İstanbul'un kuruluşu ve tılsımlarla ilişkili on yedi anlatma, Seyahatnâme'de müstakil bir bölüm olarak yer almaktadır. Seyahatnâme'de başka şehirlerin de tılsımları hakkında bilgi verilmiştir. Seyahatnâme'nin İzmir ve çevresiyle ilgili kısmında ise, şehir merkezi ve çevresinde bulunan altı tılsımdan bahsedilmektedir. Bu tılsımlar; Kadifekale (iki tılsımdan bahsedilir), Halkapınar, Menemen, Seferihisar ve Tire-Yenice kısımlarında yer almaktadır.

Seyahatnâme'de yer alan İzmir'in tılsımlarını incelemeye geçmeden önce "tılsım" teriminin anlamı ve çoğunlukla benzer anlamda kullanılan "büyü", "sihir" ve "rukye" terimleriyle ilişkisi hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Türk Dil Kurumu'nun hazırlamış olduğu Güncel Türkçe Sözlük'te; "tılsım" kelimesinin Arapça kökenli olduğu belirtildikten sonra anlamı; "1. Doğais-tü işler yapabileceğine inanılan güç; 2. Büyülü olduğuna inanılan muska vb. şey; 3. (mecaz) Çare, önlem" şeklinde açıklanmıştır (TDK Güncel Sözlük: ET 10.10.2011). "Büyü" kelimesi; "1. Tabiat kanunlarına aykırı sonuçlar elde etmek iddiasında olanların başvurdukları gizli işlem ve davranışlara verilen genel ad, afsun, efsun, sihir, füsün, bağı; 2. (mecaz) Karşı durulamaz güçlü etki" olarak tanımlanmıştır (TDK Güncel Sözlük: ET 10.10.2011). Güncel Türkçe Sözlük'te "sihir" kelimesinin de büyü kelimesiyle aynı anlamda kullanıldığı belirtilmiştir.

Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü'nde "tılsım" maddesini açıklamak yerine "sihir" maddesine yönlendirme yapılmaktadır. Arapça bir kelime olan "sihir" ise, kelime anlamıyla; "büyü, gözbağcılık, büyücülük" şeklinde verilmiş, sihir karşılığında yine Arapça bir kelime olan

“efsun” kelimesinin manasını karşıla-
dığı belirtilmiştir. “Tılsım” kelimesinin
ise; “büyü, sihir” anlamlarına geldiği
ifade edilmiştir. Söz konusu ansiklope-
dik sözlükte “sihir”; *“insanlara yönelik
olarak tabiatüstü gizli güçlerin yardımı
ve aracılığıyla belli bir maksadı gerçek-
leştirmek ve belli bir gayeye ulaşmak için
uygulanan ve etkili olduğu kabul edilen
eylem; bir şeyin veya olayın gerçek hüvi-
yetinden uzak olarak başka bir halinin
gösterilmesi şeklinde”* tanımlanmıştır
(TDEKTAS 2006: 299). Aynı sözlüğün
“büyü” maddesinde ise; *“iyi veya kötü bir
sonuç almak için, olayların normal akı-
şını, tabiat kurallarını, kaderi değiştirmek
amacıyla yapılan işlemlerin tama-
mı”* şeklinde bir tanımlama yapılmıştır
(TDEKTAS 2001: 492).

Orhan Hançerlioğlu'nun hazırla-
mış olduğu İslam İnançları Sözlüğü'nde
“büyü”; *“doğaüstü güçlerle doğanın etki-
lenebileceği inancı”* (Hançerlioğlu 1994:
45), “sihir”; *“doğaüstü güçlerle ilişki kur-
mak için yapılan büyüsel işlem”* (Hançer-
lioğlu 1994: 542), “tılsım” ise; *“doğaüstü
güç”* olarak tanımlanmıştır (Hançerlioğ-
lu, 1994: 656).

Sedat Veyis Örne; “büyü”, “sihir”
ve “tılsım” kelimelerini eş anlamlı olarak
kabul eder ve şu şekilde tanımlar:

*“Büyü, sihir ve tılsım kelimeleri
eş anlamda kullanılmaktadır. Arapça
sihr, Osmanlıca sözlükte büyü kadar
etkili şey, fettanlık, şiir ve güzel söz söy-
leme gibi insanı bağlayan sanat. Arapça
tılsım ‘Çare, olağanüstü etki’ bir diğer
anlamı ise sihir nevilerinden biri yerin-
de kullanılır bir tabirdir. Sari hasta-
lıkların sirayetini önlemek amacıyla
olduğu gibi insanlarla hayvanların afet-
lerden korunması için yapılırdı”* (Örnek
2000:134).

Tılsım kelimesi ile yakından ilişkili
bir diğer terim “rukye”dir. “Rukye”; *“Bü-
yücü ve üfürükçülerin okudukları şey,
afsun”* (Devellioğlu 1999: 898) şeklinde
tanımlanmakla birlikte, genel olarak

yarar sağlamak, yardım almak amacı ile
tabiatüstü güçlere başvurmak anlamına
gelmektedir. Rukye bu anlamı ile dua
ile tedavi etmeyi karşılamaktadır. İslam
dini, büyü ve efsunu yasaklamasına rağ-
men, iyi yönde olan ve şirke girmeyecek
rukyeğe izin vermektedir (Dülger 2006:
38).

Yukarıda verilen tanımlar genel
olarak değerlendirildiğinde; “tılsım; do-
ğaüstü güç içerdiği düşünülen bir unsur”
olarak tanımlanabilir. Tılsım, doğaüstü
gücü olduğuna inanılan canlı ya da can-
sız herhangi bir unsur olabilir. Büyüde
istenilen etki doğrudan ya da dolaylı
olarak insana yönelik iken, tılsımda bu
etki doğrudan insana yönelmemekte,
bir başka araç vasıtasıyla gerçekleştiril-
mektedir. Doğaüstü gücü bünyesinde
barındıran bu araç tılsım olarak adlan-
dırılmaktadır.

Seyahatnâmesi'nde Evliya Çelebi,
tılsımın yanı sıra; “büyü” ve “sihir”e de
yer vermiştir. Seyahatnâme'de “büyü”
terimi ve örneklerine çok az yer verilir-
ken, “sihir”e sıklıkla rastlanmaktadır.
Sihirbazlık gösterileri izlemiş olan Ev-
liya Çelebi, bu gösterileri anlatırken;
sihirbazlar, sihirlerin yapılışı ve sihirin
etkisi hakkında ayrıntılı bilgi vermiş-
tir. “Sihir” terimi gibi “tılsım” terimi de
Seyahatnâme'de sıkça yer almaktadır.
İslamiyet'in büyü ve büyücülüğü yasa-
klamasından dolayı “büyü” terimi az kul-
lanılmış, “sihir” ve “tılsım” terimleri ise
daha çok kullanılmıştır (Dülger 2006:
72-92).

Evliya Çelebi'nin yaşadığı 17. yüz-
yılıda toplumsal hayatta tılsım çok yay-
gın bir uygulamadır (Dülger 2006: 38-
39). Hemen hemen anlattığı her şehrin
tılsımlarına yer veren Evliya Çelebi,
İzmir ve çevresinde tılsımla ilgili altı an-
latmaya yer vermiştir. Bu anlatmalar-
dan üçündeki tılsımın sahibi veya yaparı
bellidir ve bunlar Kraliçe Kaydefa'nın-
dır.1 Bu grupta yer alan üç tılsımın ikisi
Evliya Çelebi'nin İzmir kalesi olarak ad-

landırdığı, bugünkü Kadifekale’de, biri ise şehrin su kaynaklarının bulunduğu “Halkalı Pınar (Halkapınar)”dadır. Evliya Çelebi’nin aktardığı diğer üç anlatmada yer alan tılsımların yaparı veya sahibi belli değildir. Bu anlatmalardan Menemen’deki sivrisineklerin kaynağı ile ilgili tılsım bir derviş tarafından yapılmıştır. Bu anlatmada tılsımın yapılmasının nedeni, yapılışı ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi verilirken, tılsımı yapan dervişin kimliği hakkında bilgi verilmemiştir. Diğer anlatma Sığacık’taki Karagöl’ün dibinde bulunduğu inanan tılsımlı hazineyle ilgilidir ve tılsımın yaparı veya sahibi belli değildir. Bu ikinci gruptaki son anlatma İzmir’in Tire ilçesi yakınlarındaki Yenice köyünde yaşayan, cömertliği ve tükenmez hazinesiyle tanınan bir kişinin tılsımıyla ilgilidir.

1. Yaparı veya Sahibi Belli Olan Tılsımlar:

Seyahatnâme’nin İzmir kısmında yer alan tılsımlardan üçünün yaparı veya sahibi bellidir. Bu üç tılsım da “Kaydefa’nın tılsımı”dır. Kraliçe Kaydefa’ya, Seyahatnâme’nin başka kısımlarında da rastlanmaktadır. Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi’nde İzmir ve çevresinden bahsederken; Kraliçe Kaydefa’yı Büyük İskender ile çağdaş olarak anlatır ve onun Bergama Kalesi’nin sahibi olduğunu, “Halkalı Pınar” adlı su kaynağındaki balıkların Kaydefa tarafından tıslımlandığını belirtir. Kaydefa hakkında bilgi vermeye devam eden seyyah; Kaydefa’nın İzmir Kalesi’nin sahibi olduğunu ve bu kaleyi Büyük İskender’den korktuğu için yapmış olduğunu, Kaydefa’nın kızı Urlice adlı melikenin Büyük İskender’den korktuğu için Urla Kalesi’ni yapmış olduğunu anlattıktan sonra, Selçuklu Sultanı Alaeddin’in veziri Sığla oğlu Ali Bey’in İzmir’i Kaydefa’nın soyundan gelen “İzmirne” adlı kraliçenin elinden aldığına dair bilgi vermiştir.

Seyahatnâme’nin İzmir kısmında Kaydefa’ya ait ilk tılsım; “Halkalı Pınar” mesiresinde bulunan “Balıklı Göl” ile ilgili tılsımdır. Evliya Çelebi’nin son derece hoş tasvir ettiği Halkalı Pınar mesire yerinin kaynağında bin çeşit balık bulunmakta ve “evliya nazargahı” olması sebebiyle balıklar avlanmamaktadır. Bu balıklar insandan kaçmayan, oraya gezmeye gelen insanlara sıçrayarak çeşitli oyunlar yapan balıklardır. Fakat haftanın her günü erkeklere görünen bu balıklar, kadınların bölgeye geldiği Çarşamba günleri görünmemektedir. Balıkların kadınlara görünmemesinin sebebi ise, Evliya Çelebi’nin oradakilerden öğrendiğine göre, Kraliçe Kaydefa’nın tılsımına bağlanmaktadır (2011: 97).

Evliya Çelebi, Halkalı Pınar mesire yerini son derece güzel bir şekilde tasvir etmiştir ve tılsımın şekli ve sahibi haricinde vermiş olduğu bilgilerin tamamı kendi gözlemlerinden oluşmaktadır. Evliya Çelebi, tılsımla ilgili bilgiyi naklettikten sonra; “derler” ifadesini kullanmakta ve bu bilginin sözlü bir kaynağa ait olduğunu işaret etmektedir.

Bu anlatıda tılsım, balıklardadır ve “Kraliçe Kaydefa’nın tılsımıdır” şeklinde ifade edilenler de balıklardır. Tıslımlı balıklar, Türkiye’nin pek çok yerinde görülen “Balıklı Göl” veya “Evliya Balıklar” adı altındaki anlatmaların bir benzerini oluşturmaktadır. Bu anlatmalarda, çeşitli nedenlere bağlı olarak kutsal kabul edilen balıklar, ziyarete gelenler tarafından beslenir, ama hiç bir zaman avlanmazlar. Balıkların bulunduğu mekân da bir ziyaret yeridir.2 Halkalı Pınar mesiresi ve tıslımlı balıklar, hem mekân hem de balıkların avlanmaması bakımından benzer anlatmalarla örtüşür.

Halkalı Pınar’daki balıkların erkeklere görünmelerine ve hatta onların ellerinden yemek yemelerine rağmen, Çarşamba günü gelen kadınlara görünmemeleri dikkat çekicidir. Buradan hareketle kadınların bu mesire yerine

Çarşamba günleri geldiğini söylemek mümkündür. Çarşamba günü, günümüzde kadınların toplanma, eğlenme ve hamam günü olarak farklı bir özellik gösteren günler arasındadır. Çarşamba günü; eski Türk inançları ve uygulamalarına bağlı olarak yapılan birçok uygulamanın, Türk dünyasının genelinde özellikle de Türkiye’de tedavi ve sağaltma amaçlı uygulamaların, yapıldığı özel bir gün olarak dikkat çekmektedir (Kabak 2011: 170).

Evliya Çelebi’nin İzmir ve çevresiyle ilgili olarak aktardığı ikinci tılsım anlatması, Kraliçe Kaydefa’nın sureti ile ilgilidir. Bugünkü adıyla Kadifekale’nin; *“batı kapısının iç kısmındaki kulenin iki adam boyu yüksek bir noktada ve bir küçük kemer altında Kaydefa’nın beyaz ham mermerden sureti (heykeli) bulunmaktadır.”* Bu suret, Evliya Çelebi tarafından; *“canlı gibi, ne tarafa dönersen o tarafa bakar, gülersen güler gibi ve ağlarsan ağlar gibi görünür”* şeklinde tasvir edilmiştir. Kraliçe Kaydefa’nın suretinin yönünün kuzeye doğru baktığını belirten Evliya Çelebi, bu suretin tılsımlı olduğunu ve orada bulunan büyük bir hazineyi koruduğunu belirtir ve hazinenin saklı olduğu kulenin diğer burçlardan daha sağlam yapılmış olduğuna dair gözlemiyle bu inanmayı destekler (2011: 100).

Kaydefa suretindeki tılsımın işlevi hazineyi korumaktır. Evliya Çelebi; Kaydefa’nın mermer sureti hakkında bilgi verirken kendi gözlemlerini paylaşır, ancak bu suretin tılsımı hakkındaki anlatmayı aktarırken “derler” ifadesini kullanarak, bu bilginin sözlü bir kaynağa ait olduğuna işaret etmektedir.

Evliya Çelebi’nin İzmir ve çevresi hakkında bilgi verirken anlatmış olduğu üçüncü tılsım, Kadifekale’deki hazinenin saklandığı burcun dış cephesinde bulunan ve Kraliçe Kaydefa’nın kendi eliyle diktiği ağaçla ilgilidir. Kaydefa’nın suretinin bakışlarının çevrili olduğu ta-

rafta bulunan bu ağaç da Kaydefa’nın hazinesini korumaktadır. Hazine ile yakın olduğu düşünülen ağaç, kırık dalına dokunanı felç etmiş, yakılması halinde ise ölümlere sebep olmuştur. Evliya Çelebi, tarih belirtmeden bir gün şiddetli esen rüzgâr nedeniyle bu ağacın bir dalının kırıldığını, Hasan Beşe adında bir kişinin bu dalı evine götürüp yaktığını ve bunun üzerine eşi, üç cariyesi, üç çocuğu ve aynı mahallede oturan on yedi kişinin ölümüne sebep olduğunu, Hasan Beşe’nin ise bir kolunun felç olduğunu, uzun zaman öyle yaşadktan sonra vefat ettiğinin kendisine anlatıldığını belirtir. Evliya Çelebi, bu efsanenin gerçekliğine de gönderme yaparak, bu yaşananların çok eskiye dayanmadığı bilgisini de eklemiştir (2011: 101).

Evliya Çelebi; *“Yeryüzünde yedi iklimi yedi gezegen gibi gezip dolaştım, o şekilde tuhaf garip ağaç görmedim”* diyerek, ağacın tılsımı hakkındaki anlatmayı kendi gözlemleriyle de destekler ve anlatmanın inandırıcılığını artırır. Evliya Çelebi bu tılsımlı anlatmada; kendi gözlemlerinin yanı sıra, çevredeki yaşlılardan duyduklarına ve “Yanvan Tarihi”nden aldığı bilgilere yer vermiştir. Evliya Çelebi, “Yanvan Tarihi”ni kaynak göstererek ağacın Kraliçe Kaydefa tarafından dikildiği bilgisini verir. Kraliçe Kaydefa’nın sureti ve Kaydefa’nın kendi eliyle dikmiş olduğu ağaç, esas itibarıyla aynı işleve dönüktür ve ikisi de Kaydefa’nın hazinesini koruma amaçlı olarak tılsımlanmışlardır.

Bu tılsımlı ağacın koruyuculuk işlevinin dışında, bir başka işlevi de Evliya Çelebi’nin anlattığı üzere sağaltmadır. Bu olağanüstü ağacın yağı yetmiş iki hastalığın şifasıdır. İzmir’in Türk ve Müslüman kimliğinden önceki bir döneme işaret eden ve şehrin kurucusuyla ilişkilendirilen bu tılsımlı ağaç anlatmasındaki ağacın özellikleri, Türk kültüründeki kutsal ağaçlarla benzerdir. Türk kültüründe ağaçla ilgili olarak yapılan

çalışmalara bakıldığında, kutsal ağaçların genel olarak sağlıklı ve genç kalmayı, uzun yaşamayı ve ölümsüzlüğü sağlama işlevlerine sahip olduklarına inanıldığı görülmektedir. İnsanlar hastalıklardan, sıkıntılardan, felâketlerden kurtulmak için ya da Tanrı'dan dilenen bir isteğinin yerine gelmesi için bu kutsal ağaçları araç olarak kullanırlar.3

2. Yapını veya Sahibi Belli Olmayan Tılsımlar:

Evliya Çelebi, Seyahatnâme'nin İzmir ve çevresini anlattığı kısımlarında ilk anlattığı tılsımlı anlatma "Eski Melemen"; bugünkü adıyla Menemen şehrine aittir. Evliya Çelebi öncelikle şehrin tarihi, mimari yapısı hakkında bilgi verir. Daha sonra bu şehir halkının soluk yüzlü olduğunu, şehrin sıcak ve ağır bir havasının olduğunu belirtir. Şehir halkının özellikle Temmuz ayında bağ ve bahçelerde gecelediği bilgisini veren seyyah, bunun nedeninin ise, akşamları şehri saran sivrisinekler olduğunu ifade eder. Evliya Çelebi, çevresinden duydukları ile sivrisineklerin kaynağını bir kuyu olarak gösterir ve bu kuyuyla ilgili tılsım hakkındaki anlatmayı aktarır. Evliya Çelebi'nin aktardığı üzere; *"Sultan Ahmet zamanında, Ramazan ayında bölgeye gelen gönlü yaralı bir derviş, misafir olarak Menemen halkı tarafından iyi ağırlandırılmamasına hayıflanarak şehre bir tılsım yapmıştır. Balmumuna sarılı bir sivrisinek suretini 'Ey Melemen'in meleme ve uzun emele düşmüş cimri ve alçak halkı. Bu zayıf kulu bir gece konukluğa almayıp, 'Kafir de olsa zayıfa ikram ediniz' hadisi emrine uymadınız ise bu hakirin sizlere şu yadigarı olsun: Geceler hatırınız hoş olmasın. Her gece hane-berduş olasız (evsiz kalasınız)' diye beddua ederek bir kuyuya atmıştır. O günden beri o kuyu ne kadar kurutulmaya çalışılsa da sonuç vermemiş, halk bu bela ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Fakat sivrisinekler buraya gelen misafirleri rahatsız etmemektedir. Şehir içinde mi-*

şafirhane bulunmaz ve misafirler de şehrin sakinleri gibi şehir dışındaki mekanlarda gecelerler. Aslında sivrisinekler misafirlere bir zarar vermez." Başka bir ifade ile söylemek gerekirse misafirler geceleri şehirde konaklayabilir ama Evliya Çelebi'nin ifadesiyle "az, çoğa tabidir" denilip misafirhaneler şehir dışındadır. Evliya Çelebi bu kısımda "Melemen davulu gibi ötmek" deyiminin kökenine de yer vermiş ve bu deyim, bekçilerin sivrisineklerden korunmak için geceleri çaldıkları davuldan kaynaklandığını belirtmiştir (2011: 95-96).

Evliya Çelebi'nin Menemen şehri hakkında naklettiği bu tılsım, genel olarak olumsuz bir özellik göstermektedir. Şehrin bir musibet ile cezalandırılmasını anlatmaktadır. Evliya Çelebi, Menemen'i anlatmış olduğu kısımda, genel olarak, şehrin ve şehir halkının halinden memnun değildir. Üslubuna bakıldığında yapmış olduğu tasvirlerin olumsuz bir yapıda olduğu söylenebilir. Kendisi de bir misafir olan seyyah, şehir halkına musallat olan sivrisinekle ilgili bu tılsımlı anlatmayı aktararak, misafirleri hoş ağrılamayan bir halkın nasıl cezalandırıldığını gözler önüne serer. Böylece işlevsel olarak bu anlatma misafirleri hoş ağrılayıp, iyi ikram etmenin gerektiği mesajını vermektedir. Evliya Çelebi bu anlatmaya yer vererek, sadece halkın yaşam biçimi ve geceleri saran sivrisinekler için açıklama yapmamış, aynı zamanda bölgede söylenen bir tabirin de açıklamasını yapmıştır. Evliya Çelebi'nin burada "derler" ifadesini kullanması da, aktardığı bilginin sözlü bir kaynağa ait olduğuna işaret etmektedir.

Yapanı veya sahibi belli olmayan ikinci tılsım anlatması ise, Seferihisar'a yakın Karagöl hakkındadır. Evliya Çelebi, "Karagöl tılsımını bildirir" şeklinde bir ifade kullanarak, bu tılsım anlatmasını bağımsız bir şekilde anlatmıştır. Evliya Çelebi, Karagöl adı verilen bu gölün, su kaynağı belli olmayan küçük ve kara

bir göl olduğunu belirterek anlatmasına başlar. Gölün genel görünümü kara renkte olduğu gibi taşları ve içindeki balıklar da karadır. Evliya Çelebi, burayı fethetmeye gelen yüzlerce Mağripli ve Hintli definecinin helak olduğunu ve göl kenarında durduğunu ifade eder.

Seyahatnâme'ye göre; *“Yakın bir zaman önce göl kenarına defineci bir derviş gelmiş ve 40 gün erbain çıkarmış. İlim kuvvetiyle göldeki su çekilince, cehennem kapısına benzer bir çukur ve çukurun ortasında demir kapılı bir mağara ve kapının önünde hesapsız altın ve gümüş eşyalar ortaya çıkmış. Derviş bu maldan nasibi kadar alıp gitmiş. Köy halkı bunu görünce, bu kapının önündeki mücevherlerden almış, yetinmeyip içerisi mücevherlerle dolu mağaranın kapısını sökmeye çalışmış. Bir anda ortaya çıkan su ile kimi köylüler burada helak olmuş, kimileri ise kurtulmuştur. Bu olanlarla yetinmeyen yöre halkı, dervişi alıp, padişah Sultan Ahmet'in huzuruna götürmüş ve padişahın emriyle derviş ve kapucubaşı yeniden Karagöl'e gelmiş ve gölün suyu çekilivermiş. Fakat bu sefer dervişin mağaranın demir kapısına demesi ile birlikte, derviş ve yanındakiler paramparça bir halde helak olmuş, kapucubaşı ise kurtulup kaçmıştır”* (2011: 143-144).

Evliya Çelebi'nin Karagöl'ün fiziki yapısında görmüş olduğu farklılığı ifade ettiği bölümler, anlatmanın gerçekliğini ve inandırıcılığını arttırmaktadır. Anlatmada yer alan derviş, Sultan Ahmet ve kapucubaşı gibi şahıslar, bu anlatmanın İslamî bir karakter kazanmasına ve günümüze daha yakın bir döneme bağlanmasına neden olur. Evliya Çelebi, bu tılsımın sahibi ya da yaparı hakkında bilgi vermemektedir. Tılsımın temel işlevi hazineyi korumaktır. Bu tılsımlı anlatma ise; insanlara az ile yetinmeyi ve tokgözlü olmayı öğütlemektir. Karagöl'deki hazineyi koruyan tılsımın en önemli ala-

meti, gölün kara suyu ve çevresindeki kara taşlardır. Bir diğer alamet ise, tılsım nedeniyle helak olan definecilerin göl kenarında istiflenmiş bedenleridir.

Karagöl; Sığacak ile Seferihisar arasında Teos Antik Kenti'nin 3 km kuzeydoğusunda yer almaktadır ve yaklaşık 100 m çapındadır. Gölün hemen yakınında bir taşocağı vardır. Bu antik taş ocağı, gölü ve bu göl çevresindeki 200 m çapındaki bir alanı kaplamaktadır. Söz konusu mermer ocağından, yüksek kaliteli siyah africano ile gri renkli mermer çıkartılmıştır. Karagöl'ün çevresinde atıl olarak, birbiri üzerine yığılmış durumda, her birinin kendine has biçimi, kurşun mühür yuvaları ve Latince yazıtları bulunan yarı işli 61 blok tespit edilmiştir (*“Teos Arkeoloji Kazısı 2010 Yılı Kazı Raporu”* <http://www.izmirturizm.gov.tr/dosya/1-279619/h/teos-kazisi.pdf>).

Karagöl'ün suyu ve çevresi, yakınındaki antik taşocağı ve buradan çıkan kara mermer tozu nedeniyle kapkaradır ve göl, bu görünüşü ile doğal ortamdan ayrılmaktadır. Gölün suyunun ve çevresindeki taşların sırrı, bu taşocağı ve ocaktan çıkan kara mermerler olmalıdır. Gölün kıyısında üst üste yatmakta olan helak olmuş definecilerin kanıtı ise *“her birinin kendine has biçimi, kurşun mühür yuvaları ve Latince yazıtları bulunan yarı işli 61 blok”* olmalıdır (*“Teos Arkeoloji Kazısı 2010 Yılı Kazı Raporu”* <http://www.izmirturizm.gov.tr/dosya/1-279619/h/teos-kazisi.pdf>).

Evliya Çelebi'nin İzmir ve çevresiyle ilgili aktarmış olduğu son tılsım, bir şahıs ile ilgilidir. Tire şehrinin yakınında bulunan Yenice kasabasını büyük bir beğeni ile anlatan Evliya Çelebi, burada yaşayan büyük hanedan sahibi *“Nakibü'l-eşraf Seyyid Bekir Ağa'ya”* 4 bu kısımda özellikle yer vermiştir. *“Seyyid Bekir Ağa; evinde, yaz-kış, sabah-akşam, iki öğün Halil İbrahim Sofrası kurduran, günlük ikişer yüz sahan miskli yemeği seçkin, halk, âlim ve avam ayırımı*

yapmadan herkese bol bol yediren cömert bir zattır. Her gece saz ve söz eşliğinde Pisagor faslı düzenleyen bu zat, gecelik ortalama 70-80 tane ipekli yatakta misafir ağırlamaktadır. Seyyid Bekir Ağa halim selim keremli ve gece sabah vaktine kadar ibadet eden bir kişidir.” Bekir Ağa'nın bu özelliklerinden sonra; defencilikte usta veya tılsım sahibi olduğu ya da bir fukaranın nefesiyle zengin olduğu için, fukaralar ile yakın görüşen bir kişi olduğunu da belirten Evliya Çelebi, Bekir Ağa'nın bir benzeri daha olmayan konuksever bir zat olduğunu da vurgulamaktadır (2011: 189).

Evliya Çelebi; Doğu kültüründe cömertliğin sembolü olan Hatem-i Tay ve Abbasi halifesi Harun Reşid'in önde gelen devlet adamlarından cömert bir zengin olarak tanınan Cafer-i Bermeki'ye benzettiği Seyyid Bekir Ağa hakkında tılsımlı bir anlatma aktarmaz. Burada tılsım, Seyyid Bekir Ağa'nın çok zengin ve cömert olmasını açıklama işlevine sahiptir.

Evliya Çelebi, Seyyid Bekir Ağa'nın cömertliğinin kaynağı olarak tükenmez hazinesini, hazinesinin tükenmezliğinin nedeni olarak da tılsımı göstermektedir. Tılsımın işlevi, bu zatın zenginliğini korumak; bu anlatmanın işlevi ise bir bakıma konukseverliğin faydalarını öğretmektir.

Sonuç olarak; Evliya Çelebi'nin İzmir ve çevresinde yer vermiş olduğu tılsımlı anlatmalar değerlendirildiğinde, seyyahın aktardığı tılsımlı anlatmalar iki gruba ayrılabilir. Bunlardan ilki tarihsel olarak İzmir'in kuruluşu ve ilk sahibi olan Kraliçe Kaydefa'nın sahibi olduğu tılsımlar hakkındaki anlatmalardır. İkinci grupta ise, yapanı veya sahibi belli olmayan ve şehrin Türk ve Müslüman olduğu döneme işaret eden anlatmalardır. Bu anlatmaların Sultan Ahmet devrinde yaşandığı belirtilmiş olması, kahramanların derviş veya Nakibü'l-eşraf olması ve çeşitli hadislere

yer verilmesi, söz konusu anlatmalardaki Türk ve Müslüman izleridir.

Tılsımla ilgili anlatmaların bir kısmını; “*derler*”, “*diye anlattılar*” ve “*nice ihtiyarlar tanıklık ettiler*” şeklindeki ifadeler tamamlamıştır. Evliya Çelebi, bu ifadeleri kullanarak, yer verdiği bilginin sözlü bir kaynağa ait olduğuna işaret etmektedir (Ekici 2011).

Seyahatnâme'nin İzmir kısmında yer alan tılsımlarla ilgili anlatmaların belirli işlevleri vardır. Bu anlatmaların ortak işlevi korumadır. Kim tarafından yapıldığı belli olsun veya olmasın, tılsımlı nesne veya varlıklar mutlaka başka bir varlık veya durumu korumak için yapılmıştır. Tılsıma benzer şekilde, tılsımla ilgili anlatmalar da öncelikli olarak koruma işlevine sahiptir. İzmir'in kurucusu olduğu kabul edilen Kraliçe Kaydefa'nın tılsımı hakkındaki anlatmalar; ağacı, hazineyi ve balıkları, dolayısıyla tılsımın yapıldığı mekânları koruma işlevine sahiptir. Bu varlık ve nesnelere ve de mekânlara zarar verilmesi veya bunların korunmasının nedeni tılsımın var olup olmaması değil, anlatmanın bilinmesidir. Menemen'deki sivrisinek tılsımıyla ilgili anlatma misafirleri; tılsımlı Karagöl anlatması, içindeki hazineyi ve Tire-Yenice'deki Seyyid Bekir Ağa'nın tılsımıyla ilgili anlatma ise onun hazinesini ve cömertliğini korumaktadır.

Seyahatnâme'deki tılsımla ilgili anlatmaların ikinci işlevi ise açıklamadır. Kaydefa'nın suretinin olağanüstü güzelliğinin, onun diktiği ağacın dokunulmazlığı ve sağaltıcı etkisinin ve Halkalı Pınar'da bulunan erkeklere görünüp, kadınlara görünmez balıkların sırrı ve bu olağanüstü özellikler “Kaydefa'nın tılsımı”dır diyerek açıklanmıştır. Menemen'deki sivrisineğin bolluğu ve büyüklüğü, misafiri gece şehir dışında konaklatma adetlerinin sebebi “dervişin tılsımı” ile açıklanmıştır. Karagöl'ün kara renginin ve içine kimsenin gireme-

mesinin nedeni “tılsımlı hazine”yle; Seyyid Bekir Ağa'nın görülmemiş cömertliğine karşın tükenmez hazinesinin sırrı da onun tılsımıyla açıklanmaktadır.

Tılsımla ilgili anlatmalardan bazıları örnekleme ve öğüt verme işlevine de sahiptir. Menemen'deki tılsımla ilgili anlatmada misafirperver olmayanların düşeceği kötü durum örneklenmekte ve dolayısıyla misafirperver olmak öğütlenmektedir. Karagöl'deki tılsımla ilgili anlatmada açgözlülüğün neden olacağı kötü sonuç örneklenmekte, dolayısıyla kanaatkâr olmak öğütlenmektedir. Seyyid Bekir Ağa'nın tılsımıyla ilgili anlatmada cömertliğin faydaları örneklenmekte ve dolayısıyla cömert olmak öğütlenmektedir. Kaydefa'nın suretinin tılsımıyla ilgili anlatmada ise, ne kadar güzel olursa olsun fizikî güzelliğin yetersizliği, fizikî güzelliğin peşinde koşanların helâk olacağı örneklenmekte ve kalıcılığın ruh güzelliği olduğu öğütlenmektedir.

Kısaca belirtmek gerekirse Seyahatnâme'nin İzmir ve çevresi ile ilgili kısmında yer alan tılsımlarla ilgili anlatmaların; korumak, açıklamak ve anlamlandırmak, örnek göstermek ve öğütlemek işlevlerine sahip olduğunu söylemek mümkündür.

NOTLAR

- 1 Arap alfabesinin okunuşuna bağlı olarak “Kaydefa” veya “Kıdefa” şeklinde okunmuştur.
- 2 Balıklı göller için bk: Ayva, Aziz. *Anadolu Göl Efsaneleri (İnceleme-Metin)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2001, basılmamış yüksek lisans tezi.
- 3 Mukaddes ağaçlarla ilgili bk: Pervin Ergun. *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004.
- 4 TDK Güncel Türkçe Sözlük'te Nakibü'l-üşraf: “Peygamber soyundan olanların işlerine bakmak üzere kendi aralarından seçtikleri görevli” olarak açıklanmıştır.

KAYNAKÇA

AYVA, Aziz. *Anadolu Göl Efsaneleri (İnceleme-Metin)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2001, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

BRUINESSEN, Martin van; Hendrik Boeschoten

(der.) *Evlîya Çelebi Diyarbekir'de*. İstanbul: İletişim, 2009.

ÇETİNDAGAĞ, Yusuf. *Evlîya Çelebi*. İstanbul, Kaynak, 2011.

DEVELLİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yay., 1999.

DÜLGER, Elif. *Evlîya Çelebi Seyahatnâme'sindeki Büyü, Sihir ve Falın Halkbilimi Açısından Değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2006, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

EKİCİ, Metin. “Evlîya Çelebi Seyahatnâme'sinde Sözlü ve Yazılı Metin İlişkisi.” *Evlîya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları Uluslararası Sempozyumu*. Gazi Üniversitesi, 25-26 Nisan 2011, Ankara.

ERGUN, Pervin. *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004.

Evlîya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*. 9. Kitap, 1. Cilt, Haz: Seyit Ali Kahraman. İstanbul: YKY, 2011.

HANÇERLİOĞLU, Orhan. *İslam İnançları Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1994.

İMAMOV, Kamilcan. “Tılsimat Tılsımı.” *Fen ve Turmuş, Özbekistan*, 1977, N.12, ss.16-17.

KABAK, Turgay. “Silifke Halk İnanış ve Uygulamalarında Çarşamba Gününün Yeri Ve Önemi.” *Karadeniz*, Yıl 3, Sayı 9, 2011, ss. 167-181.

ÖRNEK, Sedat Veyis. *100 Soruda İlkellerin Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 2000.

ÖZAY, Yeliz. “Evlîya Çelebi Seyahatnâme'sinde İstanbul'un Tılsımlarının Hikaye Edilişi.” *Millî Folklor*, 2009, Yıl 21, Sayı 81, ss. 54-63.

“Teos Arkeoloji Kazısı 2010 Yılı Kazı Raporu” <http://www.izmirturizm.gov.tr/dosya/1-279619/h/teos-kazisi.pdf> (ET 10.10.2011)

Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Terim ve Kavramları Ansiklopedik Sözlüğü. Cilt 1, Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2001.

Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Terim ve Kavramları Ansiklopedik Sözlüğü. Cilt 5, Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2006.

Türk Dil Kurumu Güncel Sözlük:

<http://tdk.org.tr/TR/Genel/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAAF6AA849816B2EF4376734BED947CDE&Kelime=t%C4%B1s%C4%B1m> (ET 10.10.2011)

<http://tdk.org.tr/TR/Genel/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAAF6AA849816B2EF4376734BED947CDE&Kelime=b%C3%BCy%C3%BC> (ET 10.10.2011)